

کلاسیکل قصیاں دے شاعراں دے فنی محاسن

Prof. Dr. Mujahida Butt

Chairperson, Department of Punjabi, Lahore College for Women Unuversity, Lahore

Abstract

This research paper presents an in-depth exploration of Punjabi classical poetry, focusing particularly on its technical and literary qualities. The study offers a comprehensive analysis of the rich tradition of Punjabi Adab (literature), examining the stylistic and thematic elements that define its classical poetic forms. Special attention is given to the works of prominent classical Punjabi poets, whose writings reflect a deep engagement with the Islamic worldview and cultural ethos. Through a critical examination of their poetry, the research highlights how Islamic values, spiritual themes, and moral teachings are intricately woven into the fabric of Punjabi literary expression. The paper thus aims to contribute to a deeper understanding of the intersection between classical Punjabi literature and Islamic intellectual and cultural heritage.

پنجابی کلاسیکل شاعر اجیہے اچے تے سچے مقام تے نیں جتھے اوہناں دی شخصیت دی پاکیزگی تے صوفیانہ مزاج ہر لحاظ نال اوہناں دی فہم دی عکاس اے۔ پنجابی کلاسیکل شاعراں دی شاعری نوکلیے اسلوب تے سچے موضوعاں پاروں اک پاسے خواص تے دوجے پاسے عوام دے دلاں تے راج کردی اے۔ ایہہ شاعر صاف ستھرے، سچے تے کھرے سن۔ اوہناں دا ظاہر تے باطن اکو سی۔ پرچار تے عمل وچ کوئی فرق نہیں سی۔ جو اکھدے سو کردے جیہڑا حق تے سچ ہوندا۔ اعلیٰ اخلاقی تے روحانی قدراں راہیں لوکاں دی ظاہری تے باطنی حیاتی نوں بدلن دا چارا کردے۔ پنجابی قصہ گو شاعران دے کلام اندر لکے ظاہری گناں پاروں کلاسیکی شاعر فن دی اوس ٹیسی تے اپڑے کہ کلاسیک دا درجہ پاگئے۔ اوہناں دے کلام وچ دیس دی مٹی دی خوشبو، ریتاں رواج نال پیار، اخلاقی قدراں دا تحفظ تے دھرم دے پرچھاویں دا رنگ ڈھیر گوہڑا اے۔ حیاتی دے بے ثبات ہون دا نقطہ ہمیش اوہناں اکھوں پروکھے نہ ہویا۔ اوہناں موجب حیاتی اصل وچ دکھ بھوگن، غماں دے پند کٹن، دکھاں دی ریت پھکن تے جھکھڑاں وچ رُلن دا ناں اے۔ نال ای اوہ عمل ول وی پریردے۔ تاں دے ابدی حیاتی سوکھی سولی تے خوشیاں نال پرچھی لبھے۔ ایسے پاروں سارے صوفی شاعر صلح پسند، نرم مزاج تے پیار کرن والے سن۔ اوہ کسے دی دل آزاری نہیں سن کردے۔ جس پاروں اوہناں دا کلام فن دی معراج آتے وکھالی دیندا اے۔ اجیہے شاعران کول کجھ سانجھیاں قدراں نیں جیہناں پاروں اوہناں نوں کلاسیکیت دا درجہ حاصل ہویا۔ قصہ کاری اجیہا فن اے جیہڑا ہر شاعر دی دسترس وچ نیں۔ قصہ لکھن ویلے مڈھ، انجام، اچارن تے کھلار دا خاص خیال رکھنا ہوندا اے۔ قصے دا مڈھ پرکشش ہونا ات ضروری اے تاں جے اوہ پڑھن والے نوں اپنے ول کھچ لوے۔ ایسے طرحاں الجھاء تے فیر سلجھاء دا عمل قصے نوں جاندار بنا دیندا اے جس پاروں شاعران دے کلام اندر لکے تے ظاہری گناں دا ویروا شاعر فن دی اوس ٹیسی تے اپڑے کہ کلاسیک درجہ پاگئے۔ پنجابی دے قصہ گو کلاسیکل شاعر ایس فن دے چوکھے جانوں سن۔ کیوں جے: ”پنجابی قصہ کاری دی تاریخ کافی پرانی اے جدوں دی دنیا آتے انسانی وسوں ہوئی اے اودوں توں لے کے بلکہ حضرت آدم دا جنت وچ کنک دا دانہ کھان توں ای قصہ کاری شروع ہوجاندی اے۔“ (1) قادر یار نے ہندو وسیب نال جڑیا قصہ لکھیا۔ اوہناں تقریباً ہاشم شاہ دے انداز وچ قصے نوں شروع کیتا تے کلائمکس (Climax) تے جاکے ایس دا رُخ موڑ دتا جیہدے اتے احسن القصص دی چھاپ وکھالی دیندی اے پر شاعر دی گرفت کدھرے وی کمزور نہیں پئی۔ لکھدے نیں:

فیر کھلو کے صفت کیتی ایہناں تریمتاں خان نوا دتے
راجے بھوج اتے اسوار ہویاں مار اڈیاں عقل بھلا دتے (2)

آفاقیت ہمیشگی نوں اکھیا جاندا اے۔ کسے شاعر دے کلام دا سب توں وڈا وصف آفاقیت اے۔ آفاقیت راہیں شاعر نوں ہر عہد، ویلے تے سماج دے اپرلے تے بیٹھلے میل اندر مانتا ملدی اے۔ پنجابی زبان دے کلاسیکل شاعر آفاقیت دی اوس ٹیسی تے اپڑے۔ وارث شاہ نے اک ماہر سماجیات وانگ سماجی دا مطالعہ کیتا تے ایہناں تجربیاں نوں کلام وچ سچے ڈھنگ نال بیان کیتا۔
جس مرد نوں شرم نہ ہووے غیرت اوس مرد تھیں چنگیاں تیویاں نیں
گھر وسدے عورتاں نال سوہن شرم وند تے ستر دیاں بیویاں نیں
اک حال وچ مست گھر یار اندر اک بار سنگھار وچ کھیریاں نیں
وارث شاہ حیاء دے نال اندر اکھیں بیٹھ زمین دے سیویاں نیں (3)

ہر صوفی من دے وچاراں دا اظہار ڈھیر نڈھرکی نال کردا کیوں جے جو کجھ اوہدے اندر اے سو ای باہر اے۔ ایہو وجہ اے کہ اوہدے وچار کسے نوں چنگے لگن یا مندے اوہ بے دھڑک آپ مہارے اوہناں دا اظہار کردیندا۔ جیویں ہاشم شاہ ہوراں کول سسی وچ دسدا اے کہ

ترساں مول نہ ڈرساں راہواں جان تلی پر دھر ساں
جب لگ ساں نراس نہ ہوں مرنوں مول نہ ڈرساں
جے رب کوک سسی دی سنسی جا ملاں پگ پھڑ ساں
ہاشم نئیں شہید ہویساں تھل مارو وچ مرساں (4)

ہر کلاسیکل شاعر نے حقیقت نوں مجاز دا بانا پوایا۔ لوکائی نوں کوڑی دوا مٹھی کر کے کھوان دی کوشش کیتی۔ معاشرتی اُتھل پتھل تے کھچ دھرو پاروں کوئی جنگی گل سنن لئی تیار نہیں ہوندا کیوں جے ہر بندہ اپنے ذاتی مفاد وچ گھریا اے۔ پروفیسر اسماعیل بھٹی لکھدے نیں: ”پنجابی زبان دے وڈے وڈے مسلمان شاعراں وچ اک گل سانجھی لہدی اے اوہ اپنی پوری علمی روایت نوں چنگی طرح جاندے سن تے اپنے آلے دوالے وسن والیاں دی حیاتی دے ظاہر باطن نوں صاف صاف ویکھ سکدے سن۔ اوہ عالم وی سن تے سیانے وی۔ اوہناں دے سینے روشن تے ذہن جاگ دے سن۔ فیر کمال دی گل ایہہ وے کہ اوہ پنجاب دے وسنیکاں دے اوہناں دیاں سدھراں نال اوہناں ای پیار کردے سن جنہاں پیار اوہناں نوں اوہناں عقیدیاں نال سی جیہڑے نسل، رنگ تے ویلے پاروں بندیاں نوں اِکو لڑی وچ پرو کے رشتیاں دیاں گنڈھاں پکیاں کردے۔ ایہہ گل یاد رکھن جوگی اے کہ صوفی شاعر حقیقت نوں مجاز دا بانا پاؤن ویلے عام لوکاں دی دنیا وچ کھب کے گجھے گجھے راز انج فاش کر دیندے جیویں ایہہ کم ہر کسے دے وس دی گل ہوئے۔ اوہ اپنے دل دی دنیا دے چائن وچ ای نئیں سگوں باہر دے ہنیریاں دے گھنڈ چکن دا جتن کردے سن۔“ (5)

فضل شاہ بوری آکھدے نیں:

گیا عشق سکھا گدا کرنا اوڑک وقت ایہہ عشق سکھاوندا جی
پہلوں چاک ہویا ہن خاک ملی کارن یار دے بھیس وٹاوندا جی
ظالم عشق نے پیر فقیر کیتے تختوں شاہ بھی چا گراوندا جی
گھر گھر پھرے بہانڑے نال منگدا کارن یار دے شگن مناوندا جی

پنجابی شاعراں جتھے آفاقیت ول اڈاری ماری اوتھے ای اوہناں صوفیانہ منش اختیار کردیاں سماج تے لوکائی دے سدھار نوں اپنا مقصد بنایا۔ اوہ فن وچ اوس کمال تے اُپڑے کہ اوہناں نوں اک شاعر دا مقام حاصل ہویا۔ جس پاروں اوہناں دیاں داستاناں لوک داستاناں اکھوائیاں۔ اوہناں کلام نوں سدھے سادے اکھراں راہیں بیانیا کہ ہر پڑھن والے نوں اپنی گل جاپدی اے۔ ہر مسئلہ اپنا مسئلہ وکھالی دیندا اے۔ ایسے پاروں صوفیاں دے قصے پنجاب واسیاں دے دل دی زبان بن کے رہ گئے۔ جس پاروں اوہناں دیاں اکھیاں گلاں زبان زد عام ہوکے معاشرے دی فلاح تے سدھار دا حصہ بن گئیاں۔ وعظ تے نصیحت دے ایس ڈھنگ راہیں لوکائی نوں چنگیائی ول پیریا۔ وارث شاہ بوریں سماج سدھار دے اوکھے تے کٹھن کم نوں کس سچے ڈھنگ نال کردے وکھالی دیندے نیں۔

بس کر نڈھنیے صاحبان توں ایڈے وین نہ لائی
کھیوے مہر شمیر دے متھے داغ نہ لاء
چندھڑ اوسن جنج کر تیرے بوہے بہسن آ
میں ملاں تیری جد دا میری من دعا (7)

صوفی کدی اخلاقیات دے دائرے وچوں باہر ہوکے گل نئیں کردا کیوں جے تمام پنجابی صوفی شاعر باعمل مسلمان سن تے باعمل مسلم کسے طور وی قرآن تے حدیث توں دور نئیں ہوسکدا۔ ”دنیا دے ہر مذہب وچ اخلاقیات نوں بنیادی اہمیت حاصل ہوندی اے سیانے آکھدے نیں کہ جے مذہب نوں جسم فرض کر لیا جاوے تے اخلاق اوہدی روح اے۔ پرانیاں ویلیاں توں لے کے ہن تیکر اخلاقی قدراں تے معاشرتی رویاں نوں دنیا دے ہر مذہب نے اپنی اپنی معاشرت تے تہذیب وچ اچ پدھر دا تھان دتا اے۔ اسلام دا دوجا ناں ای اخلاق اے۔ قرآن پاک وچ تے نبی اکرمؐ دیاں حدیثاں وچ تھان تھان تے اخلاق دا درس موجود اے۔ ایسے طرحاں اسلام دے سنہری اصولاں دے اثر بیٹھاں پنگرن والے ادب وچ وی بزرگاں نے اخلاق نوں سبھ توں ودھ اپنی تبلیغ، تعلیم تے شاعری وچ تھان دتی اے۔“ (8)

غلام رسول عالمپوری بوریں لکھدے نیں:

سن کے کتب بہودا کہندا تینوں سب بہراؤ
جے کجھ کرناں ڈرو خدا تھیں مول نہ مار گواؤ
سٹو وچ اندھیرے کھوہے وقت جیویں ہتھ آوے
صادر وارو مرد مسافر کوئی کڈھ لیجاوے (9)

پنجابی کلاسیکل شاعر انتہائی لطیف جذبات رکھن والے انسان سن۔ اوہناں دے دل وچ لوکائی دی محبت دا درد کٹ کٹ کے بھریا سی۔ درد اوہناں دے قصیاں تے شعراں دوہاں اندر وکھالی دیندا۔ اوہناں دے کلام دا سوز وچ ڈبیا ہونا اوہناں دے کلام دی امتیازی خوبی اے۔ ایہہ سوز تے درد پڑھن والے دے دل وچ اُتر کے اوس نوں سندا اے۔ پڑھن والا ایتھوں تیکر متاثر ہوندا اے کہ اوہدیاں اکھاں ہنجو کیرن تے مجبور ہوجاندیاں نیں۔ شیریں فرہاد وچ فرہاد دی تڑف نوں میاں محمد بوریں کجھ انج بیان کردے نیں:

چھم چھم برسن اکھیاں وانگن مینہ بہار
لکھ افسوس تے زاریاں کردا لیل نہار
کوئی نہ ساتھی سنگ سی دوکھ ونداؤن ہار
پہڑ کے پہا محمد ہر دم اندر وار (10)

علم تے عبادت سواد اودوں دیندے نیں جدوں اوہ گجھے ہوں تے اوہناں دا اظہار انتہائی پروقار ہوئے۔ اوس ویلے ہوئے جدوں اوبدی لوڑ ہوئے۔ ایسے پاروں صوفی شاعران ظاہری عبادت تے علم توں بغاوت کیتی۔ اوہ اپنے ایس جذبے دا اظہار کھلم کھلا تے بغیر ہچکچاہٹ کردے۔ اوہناں ایس نوں اپنی حیاتی دا مسلک بنالیا۔ ظاہری عبادت تے علم دی رچ کے ننڈیا کیتی۔ حافظ برخوردار ایہدی ننڈیا انج کردے نیں:

مار نہ ملاں جھانیڑاں تتیاں نوں نہ تا
اگلا پڑھیا بھل گیا سانوں عشقے دتا سبق پڑھا
ہن تاروگی گھر عشقے ویان نوں خبر نہ کاء
ماں بھولی کیکہ جان دی جس آندے دید بلاء (11)

علامت نگاری اجیہا فن اے جس نوں ورتنا سوکھا نہیں۔ علامت دا سفر کئی صدیاں تے محیط اے۔ اک گل نوں علامت تیکر اپڑان لوڑی کئی پڑاواں اندروں لنگھنا پیندا اے۔ ایس پاروں علامت کوئی اجیہی شے نہیں جیہڑی اک دم وجود وچ آجاندی اے۔ خاص کر پنجابی شاعران نے جیہڑیاں علامتاں ورتیاں عام طور تے اوہ ایسے وسیب دا حصہ نیں۔ عام لوکاں نوں وی سمجھن وچ کوئی اوکھت نہیں۔ پنجابی کلاسیکی شاعر ایس فن نوں آزمانا جاندے سن۔ ہر شاعر دا کلام اک نمونے دی حیثیت رکھدا اے۔ اوہناں اپنے قصیاں وچ علامتاں نوں ون سونے انداز نال پیش کیتا۔ قصہ گو شاعران دیاں علامتاں وسیب تے مذہب توں متعلق نیں۔ جس پاروں سب علامتاں وکھو وکھو ڈھنگ وچ ہون دے باوجود اکو ای نیں۔ علامتاں دی سب توں وڈی مثال ایہہ اے کہ ہر قصہ ای علامت اے۔ وارث پوراں رانجھے ہتھ ونجھلی پھڑا کے اوس نوں پیر تے رانجھے دے میل دا سربندھ کیتا۔ عذرا وقار موجب: ”رانجھے دی ونجھلی اک Non-Verbal Communication اے جیہڑی کنال دی تھال نال سنی جاندی اے۔ نویں ریسرچ موجب سر سنگیت نال بندے دے اندر لہو دے چٹے Cells دا بنن ترکھا ہوجاندا اے۔ ایہہ سیلز بندے دے اندر جرن جالں دی ہمیت ودھاندے نیں۔ انج رانجھے دی ونجھلی اوبدا اک اندر لاگن اک ہتھیار جاندا اے۔“ (12)

وارث شاہ وانگوں ہاشم شاہ پوراں وی بڑیاں پکیاں پیڈیاں علامتاں ورتیاں۔ اوہناں دی ہر علامت پچھے اک مکمل رمز لکی اے۔ صورت ویکھ ایالی ڈریا آفت مار نہ جاوے
آدم روپ زنانی صورت تھل مارو کد آوے
جنیوں جنیوں سنے آواز سسی دی چھپ چھپ جان بجاوے
ہاشم ہون جنہاں دن الٹے سبھ الٹی بن جاوے (13)

قصہ سسی پنوں وچ دریا نوں کنایہ دے طور تے تہذیبیاں دے جوڑ میل لئی ورتیا گیا اے۔ اسلم رانا موجب: ”بلوچاں دا اونا نری پری پنوں دے وصال دی علامت تے صرف اک وصال دا پیغام ای نئیں۔ ایہدے نال ای تباہی بربادی دی اک علامت وی اے۔“ (14) احسن القصص وچ علامت نگاری دا رنگ اوویں وکھالی نئیں دیندا جیویں دوجے شاعران کول اے۔ کیوں جے ایہہ قصہ من و عن قرآنی قصے دی تفسیر اے۔ میان محمد بخش پوراں قصہ شیریں فرہاد وچ وی مضبوط قسم دیاں علامتاں ورتیاں نیں جنہاں وچ پہاڑ، سیسہ، کوہ بے ستون وغیرہ اہم علامتاں نیں۔ قصہ لیلیٰ مجنوں وچ بہت ڈونگھیاں تے مستند علامتاں نیں۔ مجنوں دارچی بن کے محل وچ جانا سب دے روپ وچ شیطان دی علامت۔

زن لے کے منہ تے تن مجنوں اتے نیل مل نال صفائے جی
آکھے چلو بیٹا خوب ناچوں سارے شہر دے لوگ ہسائے جی
لڑ کے شہر لڑکے آکھن بڈھی مائی لڑکے ناچدے اسی وکھائے جی
کوئی مارو نہ آکھے لواں وٹھ میری بالڑی ایس ڈرائے جی (15)

موسیقیت دا تعلق فطرت نال اے۔ موسیقیت دا جذبہ انسانی جذبات نوں ابھاردا اے۔ ایہو وجہ اے کہ موسیقیت شاعری دی جان اے۔ پنجابی زبان دا کوئی وی شاعر ایس ہنر توں آشنا نئیں۔ شاعری دی پرکھ اس حوالے نال وی کیتی جاندی اے۔ سارے قصہ گو کلاسیکل شاعر ایس پڑ وچ اچے منصب تے فائز نیں۔ اوہناں دا کلام راگ راگنیاں توں خالی نئیں۔ ہر قصہ راگنیاں تے پورا اُتردا اے جس پاروں لوکاں نوں زبانی یاد وی ہوجاندا اے تے اوہ ایس نوں لوچ نال گاؤندی وی اے۔ مولوی غلام رسول پوراں دے کلام وچ لے دے علاوہ موسیقیت دا کچھ زیادہ نمایاں نئیں۔ جہدا اک پہلو شاید ایس قصے دا قرآنی قصہ ہونا اے پر شعری ہنر موسیقانہ بحر تے مکمل طور تے پوری اے۔

واہ چمکارے وچ رخسارے جان جگر بلہارے
لعل لبان دیاں لالیاں اتے لعل بدخشاں وارے
ورلیاں ورلیاں دندان اتے وارے چند ستارے
لا خوشبو بدن پہنائے زیبا جامے سارے (16)

صوفی ایس نظریے دے وی قائل سن کہ روح رب دی ذات دا حصہ اے تے اوہ ای انسان دے جسم وچ اے۔ روح دوبارہ اپنے اصل ول پرتن لئی بے چین تے بے قرار ہندی اے۔ سچا سالک وچھوڑے تے مچھی وانگوں تڑفدا تے پھڑکدا اے۔ عشق نوں ہمیش توں ای رنگ لگدے رہے نیں تے محبوب دی محبت احسان تے پیار دا احساس ہمیش ہجر دے دور وچ ای ہوندا اے۔ محبوب دی ایہہ قدر اوہدے احساناں دا اصل احساس اے۔ ہر صوفی ایس جذبے پاروں ہجر وچھوڑے دی آگ وچ سڑ بل رہیا اے۔ رب دا روح نال وچھوڑا بھانویں عارضی اے پر محبوب باجھوں اک اک لمحہ ہزار ہزار سال دا جاہدا اے۔ ایہو وجہ اے کہ ہر شاعر نے اپنے کلام وچ ہجر وچھوڑے دا رولا پایا۔

تمام قصے عشق تے بجر دے منظران نال سجدے نیں۔ بھر وارث شاہ نوں تاں آپ وارث ہوراں روح تے قلبوت دا قصہ قرار دے دتا۔ بھر تے رانجھے دی موت نوں روح دی اصل ول پرواز گردانیا۔ فرماندے نیں:

اگے اگ فراق دی ساڑ سٹی سڑی بلی نوں موڑ کے پھٹیا سی
نالے رن گئی نالے کن پاٹے اکھ عشق تھیں نفع کیہ کھٹیا سو
میرے واسطے وکھڑے پھرے جردا لوبا تاء جیبھے نال چٹیا سو
بغل وچ چوری چوری بھر رووے گھڑا نیر دا چاء پلٹیا سو (17)

دوجے فطرت پسند شاعران وانگوں پنجابی قصہ کاران فطری حسن نوں منظر نگاری راہیں اپنے قصیاں وچ بھرویں ڈھنگ نال بیان کیتا۔ پنجابی دی دھرتی نوں خاص اہمیت حاصل اے کہ ایتھے سارے موسم اپنے جوبن نال آوندے تے دھرتی نوں شنگاردے نیں۔ شاعر اپنے اکھراں دے کینوس نال ایہناں منظران نوں بڑے سچے ڈھنگ نال Capture کردے نیں تے میدانان، پہاڑان، ریگستانان دے فطری حسن توں متاثر ہوئے بنان نہیں رہ سکدے۔ کامل شاعر جس ویلے منظر کشی کردا اے اوہدی شاعری نہ صرف پڑھن والے نوں ٹہندی اے سگوں دل وچ آتر جاندی اے۔ جیویں ہاشم شاہ ریگستان دے نقشے وچ بالوریت سورج دی تپش تے گرمی نوں بیان کیتا۔ پڑھن والا اوس تڑف نوں محسوس کردا اے۔ اوہناں نے تپش، گرمی، لو، جھکڑ، تڑف، بے چینی تے ساڑ دا احساس اکھراں راہیں اُگھیریا۔ صرف اگ دا ذکر نئیں کیتا سگوں اگ نال جنم لین والیاں کیفیات تے حالتان دا ذکر کرکے گرمی دی شدت دا احساس ودھایا اے۔ لکھدے نیں:

چمکی آن دوپہراں ویلے گرمی گرم بہارے
تپ دی وا وگے اسمانے پنچھی مارا تارے
آتش دا دریا کھلوتا تھل مارو ول چارے
ہاشم پھیر پچھاہاں نہ مڑدی لوں لوں موت پکارے (18)

منظر نگاری بارے ڈاکٹر گیان چند اکھدے نیں:

”تہذیبی مرقعوں اور رومانی فضاء کے علاوہ داستانوں کی دوکان میں منظر نگاری بھی ایک متاع فخر ہے۔“ (19) منظر جنگل دا ہووے یا پہاڑاں دا۔ ہوا دا ذکر ہوئے یاں ہنیریاں دا۔ سمندر جوار بھاتا ہوئے یاں دریا دی روانی۔ شاعر دا حسن کمال کسے وی منظر نوں اوہدی اصل توں دور نہیں ہون دیندا۔ شیریں فرہاد وچ میاں محمد بخش ہوراں جس طرحان چٹیل پہاڑاں دی منظر کشی کیتی اے اوہدا مقابلہ نئیں کیوں جے سخت قسم دے پتھراں تے تیشے نال نقش نگاری فیر شعراں راہیں اوس نوں بیان کرنا شاعر دی حس منظر نگاری دا منہ بولدا ثبوت نیں۔ منظر نگاری دا نمونہ اے:

بہت ہزاراں طرح دے کیتے نقش نگار
جیون باغیچہ پھلپھل ہوندا وقت بہار
سوہنے سرو آزاد سن ہور سفیدے یار
نیلی شاخ انگور دی لٹک رہی وچکار (20)

انسانی حیاتی جمن توں مرن تیکر خوشیاں، غماں، محبتاں، نفرتاں، لڑائیاں، جھگڑیاں تے ہور بہت سارے جذبیاں دا سامنا کردی اے۔ ہر جذبہ شخصیت دا محتاج اے۔ ہر بندے دا خوشی تے غمی دے اظہار دا انداز وکھرا اے۔ پنجابی صوفی شاعر جذبات نگاری وچ مہارت رکھدے نیں۔ قصیاں وچ اوہناں نوں جتھے کرداراں دے جذبات بیان کرن دا موقع ہتھ آیا۔ جذبیاں نوں اوسے طرح محسوس وی کیتا۔ جیویں قصے دے کرداراں محسوس کیتا۔ حافظ برخوردار مرزا صاحبان وچ جذبات نوں انج بیان کیتا:

چڑھدے مرزے خان نوں ماں کرے فریاد
کھیوے ٹریائیں بچیا مینوں کر برباد
ربو اکھیں دے ساہمنے اندر دا ناں باد
پچھا دے نہ جائیں مرزیا ڈاڈی سک اولاد (21)

شبیم اسحاق موجب:

”مختلف جذبیاں دا اظہار ہر انسان اپنی روایات یا موقعیاں دی مناسبت نال کردا رہندا اے۔ شادی دے موقعے آتے خوشی دے احساسات دا اظہار کردا اے تے غم دے جذبے پاروں یا کسے دی موت آتے اوہ رونا تے بین کرنا تے ماتم کرنا شروع کردیندا اے۔ کسے میدان وچ جتن دی صورت وچ اوہ نعرے ماردا اے تے فخر نال گردن اُچی کرکے ٹردا اے۔ شکست دی صورت وچ گردن جھکا کے شرمندگی دا اظہار کردا اے۔ انسانی زندگی ایہناں جذبیاں نال ای تعبیر اے تے ایہناں دی بھرویں عکاس وی۔“ (22)

جذبات نگاری اجیہا فن اے جیہڑا کسے ادب پارے نوں ہمیشگی بخشدا اے کیوں جے کوئی اجیہا جاندار نئیں جیہڑا ایس جذبے توں عاری ہوئے۔ ایہو جذبات جس ویلے شاعر دی گرفت وچ آوندے نیں تے اوہ ایہناں نال مکمل انصاف کرن دی کوشش کردا اے۔ میاں صاحب نے ایہہ فن قصہ شیریں فرہاد وچ ڈھیر انملے رنگ اُگھیریا تے فرہاد دی موت تے ماں بھین دے جذبات کجھ انج بیان کیتے نیں:

سر تے کرے سیاہڑے جے اج ہوندی ما
اگوں میں اولاد دندی ہوندا حق ادا
بھین آوے اس ویر دی وین کراں گل لا

تشبیہاں تے استعارے شاعری دے گہنے نیں۔ ایہہ کسے کلام نوں پراثر تے ہر دل عزیز بناندے نیں۔ ایہناں دی ورتوں موقع محل تے لوڑ موجب کیتی جاندی اے۔ البتہ مناسبت دا یقین شاعر دی فنکارانہ مہارت تے منحصر ہوندا اے۔ ایسے پاروں پنجابی کلاسیکل شاعراں نے تشبیہاں تے استعاریاں دے ورتارے نال اپنے کلام نوں خوبصورت تے پراثر بنایا۔ تمام کلاسیکل شاعراں نے تشبیہاں تے استعاریاں دی ورتوں ڈھکویں ڈھبوں کیتی۔ ایہہ تشبیہاں تے استعارے کردار دیاں خوبیاں تے ویلے دی لوڑ نوں مکھ رکھ کے ورتے گئے جس پاروں اوہ کسے وی تھان تے اوپرے نئیں جاپدے۔ سگوں موقع محل دے عین مطابق نیں۔ جاپدا اے کہ ایہناں شاعراں پنجابی شاعری وچ لفظاں دی ورتوں دے نویں تجربے کیتے۔ عام لوکائی دی بولی نوں اوہناں تشبیہاں تے استعاریاں راہیں ورتیا۔ تشبیہاں تے استعارے کلام دے اوہ گہنے نیں جیہڑے کلام نوں حسن جمال دے نال نال برتری وی بخشدے نیں۔ ایہناں گہنیاں توں بغیر کلام پھکا تے بے سواد جاپدا اے۔ ایسے پاروں پنجابی قصہ گو شاعراں نے ہدیدی قصیاں نوں وی نظم کرن ویلے ایہناں دا خاص خیال رکھیا۔ میان صاحب شیریں فرہاد وچ ایہناں گہنیاں دا ورتارا کجھ انج کیتا:

تارے ٹہن آسمان دے صورت اوسدی تک
سن کے بول محمد اے رہے اٹک اٹک
تنگ اجیہا وات سی مٹدے گرم بدم
جیونکر کلی گلاب دی تیویں شکل تمام (24)

پنجابی کلاسیکل شاعر نرے پرے شاعر ای نئیں سن سگوں علم دے ڈاہدے اُتے درجیاں تے کھلوتے سن۔ اوہناں نوں دین دے علم توں اڈ زبان تے معاشرت دے علم تے وی عبور سی۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں دے قصے ظاہر تے باطن ہر دو معنیاں نال معراج حاصل کرچکے نیں۔ ایہناں شاعراں نوں عربی، فارسی، ہندی، پنجابی، سنسکرت اتے عبور سی۔ اوہناں زبان تے ٹھیٹھ ورتی پر اوہدے وچ دوجیاں زبانان دی شیرینی گھول کے اوہدے سوہن وچ وادھا کردتا۔ عربی تے فارسی لفظاں دی رلت دی اک وڈی وجہ تمام شاعراں دا عربی تے فارسی دا عالم ہونا اے۔ میان محمد بخش ہوراں دا تعلق چونکہ کشمیر نال سی ایس لئی اوہناں دے کلام وچ پوٹھوہاری تے کشمیری لفظ موجود نیں پر میان صاحب نے ایہناں لفظاں نوں انج ورتیا اے کہ اوہ پنجابی دے لفظ جاپدے نیں۔ عربی فارسی تہذیبی زبانان دا درجہ رکھدیاں نیں ایس لئی پنجابی نال ایناں دا گوہڑا تعلق ایس رجھوں رہیا کہ ہر کلاسیکل شاعر صوفی شاعر سی تے اوہ ہدیدی زبانان توں چنگی جانکاری رکھدا ایسے پاروں عربی تے فارسی دے اکھر پنجابی شاعری دا حصہ بن گئے۔ کیوں جے اوہناں لفظاں دی پنجابی نال فکری تے تہذیبی سانجھ سی۔ عربی فارسی دے ایہہ اکھر، تت سم، تے تھہ بھو دا روپ دھار کے پنجابی شاعری وچ ورتے گئے۔ زبان جذبات دے اظہار دا بہترین ذریعہ اے۔ مقولہ اے کہ زبان ای اے جیہڑی انسان نوں تخت تے بہاندی اے تے زبان ای اے جیہڑی گلیاں وچ رلاندی اے۔ کسے ادب پارے دی پرکھ لئی زبان دا عنصر اہم مقام رکھدا اے۔ پنجابی کلاسیکل شاعراں دی اُچھتا اے کہ اوہناں اپنے قصیاں وچ دور دی خالص پنجابی زبان ورتی۔ اوہناں دا کلام ہر من پیرا تے لوکائی دی جان بن گیا۔ اوہناں پنجابی زبان نوں پراثر بناون لئی پنجابی اکھان، محاورے، تلمیحاں، تشبیہاں تے استعارے ورتے۔ جنہاں پاروں عام لوکائی دی دلچسپی قصیاں ول بہت ودھی۔ حافظ برخوردار ہوراں مرزا صاحبان وچ بہت سادہ لفظ ورتے۔ ایہہ اوہ لفظ نیں جیہڑے پنڈاں دے وسنیک روز دیہاڑے گل کتھ وچ عام ورتدے نیں۔ لوکائی ایناں لفظاں دے ڈونگھے معنیاں دا شعور رکھدے تے اوہناں توں لایہ لیندے۔ ایہہ سادگی صرف اکھراں تک محدود نئیں سگوں کہانی وچ وی موجود اے۔ حافظ ہوریں فرماندے نیں:

چھٹن نابیں حافظا ایس ہر ہوندے ڈنگ
اندر وار رچانوندی کھاندی اے ایہہ انگ
پر عاشق سولی چڑھن تھیں مول نہ رہندی سنگ
مرناں سرناس سہل ہے پر عشق نہ لگے ننگ (25)

وارث شاہ ہوراں اپنے قصے وچ ماجھے تے لہندے دی پنجابی دا رنگ اگھڑواں رکھیا۔ چونکہ ہیر دا قصہ ملک ہانس وچ تخلیق کیتا گیا ایس لئی اوہتوں دا مقامی لہجہ وی اپنی جھلک وکھاندی اے۔ شریف صابر موجب:

”وارث دے سمے ہندو مسلمان تے سکھاں وچ گوہڑی سانجھ سی۔ ایس لئی وارث نے اوس معاشرے دے ہر انگ نوں بیان کرن لئی ہیر وچ ہندی، سنسکرت، عربی تے فارسی دے لفظ ورتے نیں جیہڑے اوس ویلے دی بولی وچ رچے مچے سن۔“ (26) وارث ہوراں شعری بنتر تے اوزان دے لحاظ نال کئی لفظاں نوں آپ ای بدل لیا۔ رنجھیڑا، رانجھن وغیرہ۔ حنیف کاجیلوی لکھدے نیں: ”ہیر وارث شاہ وچ زبان دی شگفتگی تے بیان دی سلاست بڑی نمایاں اے۔ ہر گل نہایت جچے تلے تے موثر لفظاں وچ کیتی گئی اے۔ ایس پاروں ایہہ کلام اک عام پسند کتاب بن گئی اے۔ وارث شاہ نے پنجابی زبان نوں زندگی دا جوبن تے سنگھار بخشیا اے کیوں جے اوہدی زبان عارفاں تے دانشوراں دی زبان اے۔ اوہدی ہیر آفاقی ادب دا سچا تے اُچا نمونہ اے۔ ہیر وچ لفظاں دی چون تے مینا کاری ایس غضب دی اے جیہدا کوئی وی ادب جواب پیش نئیں کر سکا۔“ (27) دنیا فانی اے۔ ایہہ حقیقت مسلمہ اے۔ ہر مسلک تے مذہب گواہ اے کہ ایہہ دنیا بقاء ول نوں ٹردی اے۔ انجام ہمیشہ توں فناء اے۔ جو گھڑیا اوس ٹٹنا اے۔ جو جمیا اوس مرنا۔ البتہ فناء توں بعد بقا تے ہمیشگی دا آغاز ہوندا اے۔ اک نہ مکن والی اخروی زندگی شروع ہوندی اے۔ اخروی زندگی واسطے عمل دا درس ات ضروری اے۔ تمام صوفی کلاسیکل شاعراں اپنے کلام خواہ اوہ صوفیانہ نیں یا رومانوی ایسے بے ثباتی تے عمل دا درس دتا اے کہ دنیا دی ساری شان شوکت تے جا جلال بالکل جھوٹے نیں۔ ساریاں شیواں دنیا تے ای رہ جانیان نیں کسے اگلی دنیا وچ کم نئیں اؤنا۔ دنیا جھوٹی اے بس اک رب دی ذات سچی اے۔ اوہناں اللہ تے اوہدے رسول دے راہ آتے چلن لئی انسانوں پریریا۔ دنیا داری توں بچن دی تلقین کیتی۔ وارث شاہ ہوراں آپ ای قصہ ہیر رانجھے نوں روح تے قلبوت دا قصہ آکھ کے دنیا دے فانی ہون دا تصور پیش کردتا۔ اوہناں موجب دنیا اک سراں اے تے بندہ ایس سراں وچ مسافر وانگوں رات لنگھا کے ٹرجاندی اے۔ ایس لئی موت نوں ہر ویلے چیتے رکھنا چاہیدا اے۔ جے بندہ موت نوں بھل جائے تاں اوہ رب دی یاد تودں

غافل ہو جائے گا۔ جے رب دی یاد توں غافل ہو یا تے کسے برائی توں چوکے گا نہیں۔ جس پاروں نہ صرف دنیا اتے انتشار تے بے راہ روی ودھے گی سگوں آخرت وی بھیڑی ہوئے گی۔ بیر وچ وارث ہو رہیں دنیا دی بے ثباتی دا ذکر کجھ انج کردے نیں :

کئی بول گئے شاخ عمر دی تے ایتھے آلہنا کسے نہ پایا ای
کئی حکم تے ظلم کم چلے نال کسے نہ ساتھ لدا یا ای (28)

References

- Aslam Rana, Murataba; Sasi Hashim Shah, Lahore: Aziz Publishers, 1998,P:38
Aslam Rana, Murataba; Sasi Hashim Shah, Lahore: Aziz Publishers, 1998,P:40
Aslam Rana, Murataba; Sasi Hashim Shah, Lahore: Aziz Publishers, 1998,P:39
Aslam Rana, Ramz Rawayat. Lahore: Aziz Publishers, 1993, P:166
Aslam Rana, Ramz Rawayat. Lahore: Aziz Publishers, 1993, P:283
Dr. Faqeer Muhammad Faqeer, Murataba; Mirza Sahiba Az Hafiz Barkhurdar, Lahore: Punjabi Adbi Academy, 1965, P:29
Dr. Faqeer Muhammad Faqeer, Murataba; Mirza Sahiba Az Hafiz Barkhurdar, Lahore: Punjabi Adbi Academy, 1965, P:16
Faqeer Muhammad Faqeer, Murataba; Mirza Sahiba Az Hafiz Barkhurdar, Lahore: Punjabi Adbi Academy, 1965, P:35
Faqeer Muhammad Faqeer, Murataba; Mirza Sahiba Az Hafiz Barkhurdar, Lahore: Punjabi Adbi Academy, 1965,P:19
Fazal Shah, Qisa Laila Majnu, Lahore: Aria Steam Press, 1926, P:71
Fazal Shah, Sohni Mahiwal, Lahore : Fazal Shah Taleemi Adbi Board, 2005, P:97
Gyan Chand, Urdu ki nasri datanain, Karachi: Anjum Tarqi Urdu, 1969, P:25
Haneef Mehar Kchelovi, Panj Tary, Lahore: Seith Adam ji Nolakha bazar1984, P:169
Ibid:P28
Iqbal Slahudin, Murataba: lalan di pand, Lahore: Aziz Book Deput Urdu Bazar, 1997, P: 242
Mehar Kchelovi, Punjab wich Qisa kariuty jhat, Lahore: Seith Adam ji Nolakha bazar, 1991, P:5
Mian Muhummad Baksh, Sheree Farhad, Khari Shareef: Sajaad e Nasheen Khari Shareef, 1978, P:45
Mian Muhummad Baksh, Sheree Farhad, Khari Shareef: Sajaad e Nasheen Khari Shareef, 1978, P:36
Mian Muhummad Baksh, Sheree Farhad, Khari Shareef: Sajaad e Nasheen Khari Shareef, 1978,P: 81
Molvi Ghulam Rasool Alampuri, Ahsan ul Qasas , Lahore: Sang Meel Publications, 2000, P:29
Molvi Ghulam Rasool Alampuri, Ahsan ul Qasas , Lahore: Sang Meel Publications, 2000, P:31
Saeed Bhuta, Sanjhwajar, Lahore, P:630
Shabnum Ishaq (Maqala M.A), Sohni Mhiwal (Taqabli Jaiza), Lahore, Haider Publications,2001,P:119
Shareef Sabir, Murataba : Heer Waris Shah, Lahore: Waris Shah Memorial Kameti,1986, P:307
Shareef Sabir, Murataba : Heer Waris Shah, Lahore: Waris Shah Memorial Kameti,1986, P:183-184
Shareef Sabir, Murataba : Heer Waris Shah, Lahore: Waris Shah Memorial Kameti,1986, P:343
Shareef Sabir, Murataba : Heer Waris Shah, Lahore: Waris Shah Memorial Kameti,1986, P:408
Shareef Sabir, Murataba; Kalam Qadir yar, Poran Bhagat, Lahore, Punjabi Adbi Markaz, 1978, P:25